

Hoe harder hand, hoe beter deeg

Nicolaas Witsens 'grandtour' naar Moskou, 1664-1665

P. de Buck

Nicolaas Witsen promoveerde in 1664 aan de Leidse Universiteit in de rechten. Hij was een Amsterdams burgemeesterszoon. Later zou hij zelf burgemeester van Amsterdam worden. Het eerste wat de pas afgestudeerde Amsterdamse Leidenaar deed, was een reis maken naar het toen nog in vele opzichten legendarische Rusland. Hij ging in 1664-1665 mee als 'edelman van staat' in het gevolg van Jacob Boreel, buitengewoon ambassadeur van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden naar de tsaar van Moskovië. In die tijd maakten veel patriciërszoons na hun studie een grote reis, een 'grand tour', in West- of Zuid-Europa. De richting die Nicolaas Witsen koos, getuigt van zijn originaliteit.

Het werd de eerste en laatste persoonlijke kennismaking met Rusland van een man die de vriend zou worden van de grote tsaar Peter. Op den duur zou zijn belangstelling meer nog dan naar het eigenlijke Rusland uitgaan naar het geheimzinnige gebied achter Moskovië, naar wat hij noemde 'Noord-en Oost-Tartarije', wij zouden zeggen: 'Siberië'. Op landkaarten van die tijd was dit gebied niet meer dan een grote, blinde vlek, hier en daar opgevuld met overleveringen uit de Oudheid en fantastische vertellingen uit de Middeleeuwen: verhalen over mensen die als vruchten aan bomen groeiden of met hun hoofd onder hun arm liepen, of over Gouden Vrouwen die door hun zoet gezang schippers in het verderf stortten.

Zelf zou Witsen nooit in Siberië komen. Maar door de geduldige en taaie arbeid van jaren, geholpen door zijn prestige als burgemeester van 's werelds grootste handelscentrum en als bewindhebber van de machtige Verenigde Oostindische Compagnie, wist hij een net van correspondenten over het intrigerende gebied van Noord- en Oost-Azië te leggen. Hij verzamelde tienduizenden

gegevens. Zijn informanten waren behalve reizigers, kooplieden, gezanten en militairen, zelfs Russische hoogwaardigheidsbekleders die hij ondanks hun strenge plicht van geheimhouding gegevens wist te ontfutselen. In 1687 legde hij deze kennis vast op een kaart en enkele jaren later in zijn beroemde boek *Noord- en Oost-Tartarije*. De kaart, voor ons gevoel nog steeds een warnet van waarheid en misverstand, was voor die tijd toch zo betrouwbaar dat een ambassadeur van de tsaar met behulp ervan naar China kon reizen en haar elke avond op zijn tentzeil prikte. Een grootse prestatie, zeker van iemand die door zijn geboorte was voorbeschikt zijn leven merendeels te wijden aan het bestuur en de vertegenwoordiging van zijn stad en land.

Tijdens het bezoek dat Witsen als drieëntwintigjarige aan Moskou bracht, hield hij een journaal en aantekeningen bij. Zoals vrijwel alle nagelaten papieren zijn ook deze geschriften na de dood van de kinderloze Witsen in 1717 verloren gegaan. Gelukkig werd na tweehonderd jaar een afschrift ervan in de Bibliothèque Nationale te Parijs ontdekt. De neerlandicus dr. A. Kluyver kopieerde deze kopie en deelde in 1894 in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen mee dat journaal en aantekeningen eerlang zouden verschijnen. Dat 'eerlang' duurde erg lang. Drie eeuwen na Witsens reis, in 1966-1967, verschenen zij in de *Werken van de Linschoten Vereeniging* (delen 66-68).

Beeldvorming

Waarom al die moeite voor een geschrift dat Witsen zelf 'rauw en ongeschikt' noemde? Eind vorige eeuw sloeg Kluyver de waarde ervan niet hoog aan. Het voegde, vond hij, weinig nieuwe feiten toe aan onze kennis van de Russische geschiedenis van de zeventiende eeuw. Van belang was het misschien voor de biografie van Witsen.

Dat zou inderdaad een schrale oogst geweest zijn. Ons interesseert echter iets veel belangrijkers dan die magere 'feiten', namelijk het beeld dat de toenmalige Westeuropiaan van Moskovië had. Geen wonder dat Kluyver dat niet zag. Zelfs iemand als V.O. Kljoetsjevskij, de reus onder de Russische geschiedschrijvers van

vóór de Revolutie, die zelf notabene een overzicht van de gegevens uit de belangrijkste buitenlandse verslagen over Rusland in de zestiende en zeventiende eeuw uitgaf, kon de waarde van dat beeld niet inzien. Berichten van buitenlanders, oordeelde hij, zijn slechts van belang voor de 'buitenkant' van het leven: geografie, stedenbouw, regeringsvorm en recht, leger en bewapening, handel en verkeer, maar niet voor de 'binnenkant': het dagelijkse leven, godsdienst en geestelijk leven, huwelijk en seksualiteit. Deze binnenkant bleef voor de vreemdeling een gesloten boek. Zijn mededelingen daarover zouden *dus* van geen belang zijn, kaf dat van het koren gescheiden moest worden.

Wij zijn daar anders over gaan denken. Voor ons is het beeld dat de Westeuropeaan zich van de buitenwereld vormde en vormt, een historisch werkzame factor van groot belang. Na alles wat er gezegd is, bijvoorbeeld, over de rol van het vijandbeeld in de Koude Oorlog behoef ik over deze werking van het taaië cliché niet verder uit te weiden. De analyse heeft echter dieper gegraven. Juist omdat voorstelling en werkelijkheid zo schril detoneerden, zijn historici zich gaan afvragen hoe het Ruslandbeeld is ontstaan. Zij ontdekten dat de eigen geestelijke ontwikkeling van de Europese waarnemers en hun bewustzijn daarvan een beslissende rol hebben gespeeld. Dieter Groh heeft dit welsprekend weergegeven. Zelfkennis van een groep ontstaat, zo redeneert hij, wanneer haar positie niet meer vanzelfsprekend is. Dan moet die positie geconstrueerd ('vermittelt') worden, bijvoorbeeld door het ontwerpen van een geschiedenisfilosofie. Een dergelijke groep - Groh denkt hierbij aan de Westeuropese intelligentsia - bekijkt ter wille van dit zelfonderzoek het historische gebouw van een andere samenleving. Deze ervaring van het 'andere', het vreemde, maakt de herkenning van het 'eigene' mogelijk. Zo wil Groh de geschiedenis van het beeld van Rusland beschrijven als de groei van het Europese zelfbewustzijn. Om een voorbeeld te noemen: de ommekeer in de beeldvorming tijdens de regering van Peter de Grote was volgens Groh eerder een produkt van de crisis waarin de religieuze, geestelijke en politieke orde van Europa geraakt was, dan een gevolg van het opzienbarende optreden van de Russische tsaar.

Groh behandelt voor deze periode de vroege Verlichtingsfilosoof Gottfried Wilhelm Leibniz als exponent van de kritische Europese intelligentsia. Hij maakt daarmee een gewaagde trapeze-sprong van de visie van één enkele wijsgeer naar het collectieve Europese zelfbewustzijn.

Na Groh hebben anderen getracht het mes der analyse nog dieper te laten snijden. Onder de laag van bewust zelfonderzoek stuiten deze onderzoekers op de onwillekeurige, onbewuste getuigenis van reizigers, niet over het vreemde land dat zij bezoeken, maar over hun eigen cultuur. Dit is de onderlaag waar de structuralisten zich mee bezighouden. Hun standpunt is in een programmatisch artikel samengevat door de etnoloog Michael Harbsmeier uit Kopenhagen. Hij wil reisbeschrijvingen zien als 'getuigenissen van de specifieke wijze van denken van de auteur en indirect van de mentaliteit van zijn vaderland', als een 'soort onvrijwillige culturele uitbeelding van hemzelf'.

Deze onwillekeurigheid of onvrijwilligheid maakt het reisverhaal als bron van informatie over het eigen culturele patroon van de auteur geloofwaardiger dan welke andere bron ook. Om dit patroon te ontdekken, moet men de teksten lezen 'tegen de draad in' en de schrijver laten spreken over datgene, waarover hij helemaal niet spreken wil. Reinhart Koselleck ontwierp hiertoe het concept van de 'asymmetrische tegenbegrippen', d.w.z. begrippenparen die het dualisme tussen 'wij' en 'zij' of 'de anderen' weergeven, zoals: Grieken-barbaren, christenen-heidenen, sedentairen-nomaden of mensen-wilden. Het 'wilde', voorwetenschappelijke denken gebruikt deze begrippenparen om een logische en retorische beschrijving te geven van het sociaal-culturele vreemde. Zoals Herodotus, steeds een geliefd voorbeeld, het nomadisme der Scythen op Griekse manier verklaart als een strategische levenswijze. De auteur van reisbeschrijvingen is een soort 'knutselaar' (C. Lévi Strauss: 'bricoleur') die elementen uit zijn eigen arsenaal van voorstellingen assembleert tot zo volledig mogelijke beelden en deze omraamt met het bericht van zijn reis.

De verbreding van de horizon en de verrijking van kennis en bewustzijn die een gevolg waren van de ontdekkingsreizen hebben

de knutselaar slechts langzaam veranderd in een wetenschappelijke waarnemer. Het 'wilde denken' bood taaie tegenstand tegen systematisering, sensibilisering en disciplineren van de etnografische blik. Eerst na de omwenteling van het 'wereldhistorische bewustzijn' door de Verlichting kon er sprake zijn van een serieuze verwerking van de etnografische ontdekkingen.

Harbsmeier wordt door zijn enthousiasme over de 'unfreiwillige Selbstdarstellung' meegesleept. 'De beschrijving van andere en vreemde verhoudingen en gedrag', zegt hij, 'functioneert als een spiegel.' Herodotus heeft deze voorgehouden aan de Grieken, die daarin de Scythen, Perzen en barbaren hebben willen zien. De moderne wetenschap heeft steeds weer haar kostbare tijd besteed aan de Sysphusarbeid, de kromme vertekeningen in de spiegel recht te trekken en uit het verwrongen beeld de waarheid over Scythen en Perzen te reconstrueren. Het structuralisme, concludeert Harbsmeier triomfantelijk, geeft echter de gelegenheid een geheel andere blik in de spiegel te werpen en daarin Herodotus zelf en de Grieken opnieuw te ontdekken.

Dezelfde metafoor van de 'spiegel der barbaren' wordt door B. Naarden gebruikt in zijn gelijknamige dissertatie over socialistisch Europa en revolutionair Rusland (1848-1923). Ook hij meent dat reisverhalen vooral iets zeggen over de reiziger. De oorzaak van het ethnocentrisme moet, volgens hem, misschien eerder in de menselijke natuur worden gezocht dan in de macht van het verleden. Het beeld dat de Europeaan zich vormt van de niet-Westerse wereld, wordt bepaald door een niet goed verklaarbaar regulerend mechanisme. 'Een complex van attitudes dat tamelijk constant gebleven is', meent Naarden, 'zorgde voor een soort Europees politiek klimaat. Dit was wel aan bepaalde schommelingen onderhevig, maar veranderde niet fundamenteel van karakter.' Het natuurlijke mechanisme brengt de Europeaan ertoe zich bij de beschrijving van de buitenwereld te bedienen van een aantal clichés dat al sinds de Oudheid in omloop is. Naarmate Rusland veranderde, werden en worden deze oude clichés opgepoetst en in wisselende combinaties gebruikt. Zo komt de knutselaar van Lévi Strauss weer om de hoek kijken.

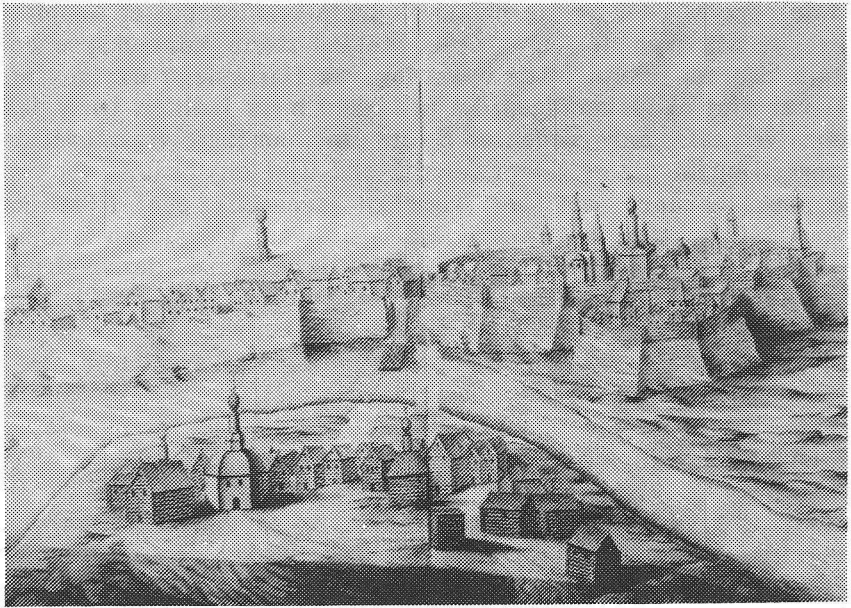
Tegengestelde clichés wisselen elkaar af. Soms wordt Rusland

gehaat, dan weer verheerlijkt. Maar hoe indrukwekkend de veranderingen in dat land ook zijn (Naarden noemt Peter de Grote, de modernisering na de Krimoorlog, de revoluties van 1917 en van Stalin), de concepties waarmee Europeanen de gebeurtenissen in Rusland benaderen, veranderen niet of nauwelijks. De treffende overeenkomsten tussen de zestiende-eeuwse tsaren en Stalin laten zich beter verklaren uit de continuïteit van het Ruslandbeeld dan uit die van de Russische geschiedenis. Het verschil tussen Naarden en Harbsmeier is bij alle overeenkomst toch duidelijk. Naardens mechanisme is statisch, terwijl het traditionele Ruslandbeeld van Harbsmeier, produkt van het 'wilde' denken, tenslotte werd doorbroken door de nieuwe wetenschappelijke methode.

Bij Naarden is niet recht duidelijk hoe de reisverhalen de belangrijke bron voor de Russische geschiedenis kunnen vormen die zij ook volgens hem toch zijn. Hoe in weerwil van de clichés de kennis van het 'andere', van het echte Rusland toch mogelijk is. Bovendien blijft het etnocentrische mechanisme dat het Ruslandbeeld bestuurt een vage schaduw achter de coulissen. Als ik Naarden goed begrijp, is dat mechanisme een onveranderlijk deel van de menselijke natuur. Desondanks laat hij de mogelijkheid open dat het Ruslandbeeld in de toekomst aan dit Procrustesbed zou kunnen ontsnappen. Hoe dit in zijn werk zou moeten gaan, geeft hij niet aan.

De voorgaande discussie lijkt op het oude debat in de beeldende kunst over de betrekkingen tussen een beeldhouwer, zijn model en zijn beeldhouwwerk. Kluyver, de naïeve realist, vraagt alleen maar: 'Lijkt dat stuk steen op het model? Moest de mond niet veel wreder? Is de neus niet veel te mooi? Waar is die wrat gebleven?' Groh, de kritische realist, meent: 'De artiest heeft zichzelf leren kennen door zijn model uit te beelden.' En Harbsmeier, de structuralist, beweert: 'Niet het model is van belang, maar de schepping van de kunstenaar-knutselaar, want daarin geeft hij zich onbewust bloot. Hij leert zichzelf niet kennen, hij laat zich kennen.'

In het afgelopen decennium is het onderzoek naar beeldvorming bijzonder populair geworden. Studenten lezen met

Gravure naar tekening van Nicolaas Witsen. De stad Tverj, thans Kalinin. (Nr. 8 van de Atlas Blaeu XXIV; Oesterreichische Nationalbibliothek Wenen)

rode oortjes - en zwarte handen - oude kranten om er scripties over te schrijven. Je zou van een 'beelden-storm' kunnen spreken. Juist daarom schuilt in de opvatting van Harbsmeier een gevaar. Hij schijnt te verkondigen dat het beeld meer realiteit bezit dan onze vergeefse antwoorden op de onbeantwoordbare vraag naar de werkelijkheid die er achter schuilt. Dat lijkt mij onjuist. Ook al is onze kennis van het verleden eveneens een tijdelijke voorstelling, toch zullen wij de visie van Witsen en andere reizigers moeten toetsen aan de werkelijkheid zoals deze volgens ons toen was. Pas in dat perspectief kunnen wij ons afvragen waarom of waardoor een zeventiende-eeuwer die vreemde omgeving anders zag dan wij denken dat zij was. Pas dan kunnen wij de mens van toen leren begrijpen.

Rusland en Europa in de zestiende en zeventiende eeuw

Hoe was het beeld dat de zestiende- en zeventiende-eeuwers zich vormden van Rusland? Dat valt in één woord te zeggen: het was *zwart* als de beroekte iconen die zij in elke Russische hut of huis tot hun verbazing ontwaarden. Eind vijftiende, begin zestiende eeuw was Moskovïë door de overige Europeanen als het ware herontdekt. Dat kwam door de explosieve uitbreiding die van het kleine vorstendom in een eeuw tijds een machtig imperium maakte. In de loop van de zestiende eeuw werd Moskovïë weer opgenomen in de christenheid. Dit werd mogelijk gemaakt door de verandering in de zestiende-eeuwse geesteshouding, het emancipatieproces waarvan ook humanisme en hervorming facetten waren. Daarnaast speelde het gevaar van de oprukkende Turken een rol. Tegen Istanbul zochten keizer en paus naar een machtige bondgenoot, die zij - heel voorbarig - in de Russische tsaar meenden te vinden.

Ondanks deze verwelkoming in de christenheid bleven de Westeuropeanen de Moskovieten zien als barbaren. Dat woord gebruikten zij overigens weinig. Men had het soms over 'Scythen'. Witsen drukte zich ondubbelzinniger uit. Voor hem was de Rus vaak een 'beest'. Het paradoxale is dat men juist door het opnemen van de Moskovieten in de christenheid des te scherper

hun 'barbarij' ging voelen. Dat een islamiet of een boeddhist anders was dan een christen gold als natuurlijk, maar een christen die zich toch ergerlijk afwijkend gedroeg, zag men al snel als een monster.

De 'herontdekking' verliep geleidelijk. Voorlopig was het beeld van Moskovië nog gewikkeld in de sluiers van vele legenden. Enerzijds leidde deze onbekendheid tot een grove overschatting van de kracht van het nieuwe rijk. Rusland werd - ik zei het al - te vroeg gezien als een mogelijke bondgenoot tegen het machtige Turkije. Sterker nog, in 1558 leidde de inval van Ivan de Verschrikkelijke in Lijfland tot de eerste, hevige aanval van russofobie in Europa. Anderzijds had de onwetendheid omtrent Moskovië een grove onderschatting tot gevolg die tot uitdrukking kwam in ondergangsvoorstellingen en Engelse plannen om van Noord-Rusland een protectoraat te maken.

Toen Rusland in het begin van de zeventiende eeuw inderdaad aan de rand van de ondergang had gestaan, verdween voorlopig de overschatting van Moskous macht, onderschatting werd regel. Men had in de zeventiende eeuw geen idee van de enorme uitbreiding van het Russische rijk in de richting van de Stille Oceaan. Terwijl Smolensk pas in 1667 Russisch werd, voer de kozak Dezjnjov al in 1648 door de Beringstraat. Pas later, in de achttiende eeuw zou het besef van deze machtsontplooiing als een pijnlijke schok tot het Westen doordringen.

De ambassade van Jacob Boreel

De leden van de Nederlandse ambassade kwamen in het Rusland van 1665 voor hete vuren te staan. Moskovië was met zijn erfvijand Polen in een oorlog op leven en dood gewikkeld. De Russen leden nijpend geldgebrek. Het rijke Amsterdam had hun een lening geweigerd. Door een catastrofale devaluatie van de roebel leden de Nederlandse crediteuren verschrikkelijke verliezen. De vreemdelingenhaat werd met de dag feller. In deze benauwende sfeer moest ambassadeur Jacob Boreel onderhandelen.

Wij kijken vreemd op, wanneer wij horen dat het eerste en voornaamste punt van zijn opdracht was: de titel van de Staten-

Generaal. Tot nu toe had de tsaar boven zijn brieven aan hen gezet: 'Edele, vrije, verenigde, eerbare regenten van het Nederlandse en Hollandse land en andere vorstendommen'..... Deze, toch al fraaie titel wilden de Haagse Heren nu veranderd zien in: 'Hoge Mogende Heren de Staten-Generaal der Loffelijke Souvereine ende Vrije Verenigde Nederlanden.....'. Daarnaast moesten er natuurlijk regelingen getroffen worden om de ont-wrichting van de handel tegen te gaan.

Het contact met de Russen werd vergald door voortdurende ruzies: over de titel van de Staten-Generaal, over die van de tsaar, over de volgorde van toosten die werden uitgebracht, en andere protocollaire kwesties. Witsen had kritiek op de Russen, maar evengoed op zijn ambassadeur die hij te stroef en te formalistisch vond. Kijk naar de intocht in Moskou in het hartje van de onbarmhartige Russische winter. De ambassadeur wordt verwelkomd door een *pristav*, een Russische edelman die te zijner verzorging aan hem toegevoegd is. De Rus en de Nederlander talmen beiden met uit hun slede te stappen. Geen van beiden wil de minste zijn, dat wil zeggen het eerste uitstappen. 'Hier gong het spel eerst aen. De plaets was omringt van veel adel en gewapende ruijters, trompetten, poocken, trom etc.; 't quam er op aen, wie eerst uijt de slede soude treden om den ander toe te spreken. Se stonden beyde op: so als Syn Exc[ellentie] de voet op de kant van de sleet sette, en de Rus syn voet terug, waerop de ambassadeur niet alleen synen terug, maer gans gong sitten. "Ha", seyde de Rus, "dats quade daet", als niet willen weten, hy syn voet eerst terug hadde gehaelt. Om gelyk uijt te treden, daer wilde hy ook niet aen. Twemael maekte Syn Exc. de mine van vallen als hy soude komen; de Rus dog trat staeg mede terug en gong, sijn baert eens strykende, weder sitten. Syn Exc. dede hem aenseggen, dat dit tegen alle goede manieren was. Hy antwoorde sig van Godt wel soo veel geleert te hebben, dat wiste wat hem te doen stond. Dit gecke spel duerde een ruym 1/2 uur: noyt sag ick belachlyker comedie als deese. Wy waren omcingelt van honderde mensen die al dit spel aenhoorden. Eyndelyk, om een ent vant dispuyt te maken, wylt doncker wiert, quam de 2en prestaef tot de eerste in syn sleede sitten, en men verdroegh dat

die eerst soude uyttreen, dan Syn Exc., en daerna de eerste prestaef, gelyk het geschach. Seeker al de sotten fratsen, vreemde gebaren van desen handel te verhalen is niet doenlyk; en dees conferentie gelyk d'aenspraak van 2 trotse koningen, den ander vyant, op schouburg, op een draet [=precies].'

Deze spot doet ons twintigste-eeuwers sympathiek aan. Wij hebben meteen een voorkeur voor Witsen, maar lopen dan het gevaar de tijdgeest van toen mis te verstaan. Ambassadeur Jacob Boreel kwam als trotse vertegenwoordiger van een jonge republiek de plaats opeisen die haar toekwam onder de soevereine mogendheden. De titel van de Staten-Generaal was punt één van zijn instructie. De Hoog Mogenden, in Boreel vertegenwoordigd, waren meer dan bojaren of eerbare regenten. Boreels strak-formalistische optreden is eigenlijk minder verwonderlijk dan Witsens ridiculiseren van de poppenkasterij, deze losse houding van een Amsterdamse patriciërszoon tegenover protocol en vormen.

Het is voor de leden van de ambassade moeilijk de Russische wereld van nabij te leren kennen. Zij leven in een streng isolement. Totdat de gasten door de tsaar ontvangen worden, blijven zij veertien dagen opgesloten op het Gezantenhof in Moskou. Zelfs met hun landgenoten mogen zij geen contact hebben. Na de audiëntie mag men uitgaan, zij het onder voortdurende begeleiding van Russische soldaten. Bij niet-Russen mag men volstrekt niet komen, op het Gezantenhof worden alleen leden van de ambassade toegelaten. De Russen zijn zeer argwanend. Zij weren de leden van de ambassade van wallen, poorten en kerken. Hoewel zij hoog opgeven van de bibliotheek van de tsaar, wordt Witsen er niet toegelaten. Witsen mag niet naar de ijzermijnen die notabene door Westeuropeanen worden geëxploiteerd. Men wil hem zelfs niet vertellen wat voor dieren er op het jachtterrein van de tsaar zijn. 'Dese mensen', verzucht Witsen, 'zyn altyt jaloers en beangst men haer verraden zal, self in sulke beuseling.'

Het gezantschap wordt dan ook voortdurend bespioneerd. De door de Russen toegevoegde tolken moeten alle gesprekken doorgeven en de bedienden over alles uithoren. Ze pochen er

tegen Witsen over. 'Men boot my aen', vertelt deze, 'alles te willen verhalen wat voor weynich dagen over ons tafel gesproken was.'

Toch weet de actieve Witsen steeds door de mazen van de bewaking heen te glippen door de soldaten om te kopen of door zich te vermommen. Zo ziet hij kans in een eenvoudige plunje gestoken het Kremlin binnen te dringen, waar hij de kanselarijen doorsnuffelt.

Tsaar en land

Naar Russische eis zal ik de lezer eerst voorstellen aan de tsaar of, zoals men toen zei: 'De klare ogen van Zijne Tsaarse Majesteit laten aanschouwen.' De tsaar is heilig. Russen noemen de tsaar wel God op aarde, zegt Witsen. Een westers lijfarts kwam er nog goed af toen hij alleen in ongenade viel, nadat hij gezegd had: 'De keyser waere een mensch als anderen.' Slechter verging het de arme kinderen die werden terechtgesteld, alleen omdat zij koninkje hadden gespeeld. Ook de ouders trouwens moesten het met de dood bekopen. Discussie over de wil van de tsaar is natuurlijk onmogelijk. Alles wat van de tsaar komt, is goed. 'Schoon se gehangen worden, 't is noch genade.' Witsen heeft voor deze slaafse aanbidding slechts ronde Hollandse oubolligheid over. Bijvoorbeeld, wanneer de ambassade wordt 'vereerd met de tafel van de tsaar' (d.w.z. namens deze een diner aangeboden krijgt) en het bijzonder heet wordt in het vertrek. "'Dats van Syne Majestyts genade", seyde de Russ; daert vant gewoel der stinkende Russen was.'

Een typische keerzijde van deze despotie is, dat de tsaar zelf, Aleksej Michailovitsj (de vader van Peter de Grote), Witsen heel sympathiek voorkomt, een sympathie die blijkbaar wederzijds is. Aleksej is een vroom man. Hij is milddadig en goedertieren, door Russen aanbeden, door buitenlanders geprezen en bemind. Voor Witsen wegen al deze, veelal religieuze, deugden zwaar. Over de weinige ondeugden van de tsaar stapt hij merkwaardig gemakkelijk heen. Bijvoorbeeld zijn drift, een eigenschap die Peter de Grote van zijn vader zou erven. 'Tout [=slaat met een

touw] syn bojaeren dapper wat af, trapt se met voeten ook wel.' Daarnaast zit Aleksej vol practical jokes, evenals Peter later. 'Als hy vrolyk wort, hout hun selve dickmael de kous [Russ. 'kovsj'=drinknap] toe, 't geen een groote genade is; smyt haer dickmael de dranken over baert end klederen heen langs de mont, uyt kortswyl.'

Van het priesterlijke ceremonieel bij de audiënties is Witsen allermintst onder de indruk. Hij schildert ons heel realistisch hoe de dikke keizer onbewogen op zijn troon zit. 'De persoon van Zyn Majestyt is seer lijvig, sodat hy de ganse stoel besloeg, en sat of gestampt was; de stoel gelek de biegtstoelen wel wat in groote en gedaente. Mede sich niet verroerende, hoe men neygde en boog. Self verdraide zyn klare oogen schier niet, veel min dat hy eenige weergroetenisse soude pleegen. Is schoon aent troonie, seer blank, voert een groote ronde baert; 't hair is swart ofte liever bruijn; de handen zeer grof, poeselachtig en dick.' Maar tenslotte breekt ook hier het menselijke door. Wanneer een bojaar zich in de titel van de Staten-Generaal vergist en de Nederlandse heren grinniken, schatert de tsaar het ineens uit. Wanneer Witsen op zijn beurt een handkus mag geven, verliest hij zijn evenwicht en valt bijna in de schoot van de keizer. In het stijve ceremonieel heeft de Hollander behoefte aan dit soort komische details.

De familie van de tsaar leeft volkomen afgezonderd. De jonge prins is nog nooit door iemand gezien, alleen een lijfarts mocht hem ontmoeten om hem later, bij een eventuele ziekte, ongezien te kunnen behandelen. 'O, dwaeshey't', roept Witsen uit.

De adel kan volstrekt geen decorum bewaren. Men vertelt dat, wanneer er een diner is, 'de groote daer dan so onbeschoft rasen en tieren gelyk jongens tonsent in de Latynse school als de meester af is en dat in onnutte klap alle tegelyk als de eende. Dickmael word't haer dan *silentium* bevoolen, waerop sy sonder een woort te derven kicken weder al swygen, totdat allengskens weder tot de luytruchtige discoersen vervallen'.

Voor Witsens kijk op de Rus is typerend wat hij over de executie zegt. Hij die in het Westen toch wel wat gewend moet zijn, is diep onder de indruk van de onmenselijke wreedheid van

de straffen. Zo ziet hij hoe een mōnnik die zijn klooster bestolen had, levend verbrand wordt in een klein vierkant huisje dat men provisorisch van losse balken heeft opgetrokken. "t Stont afgrysyk, wyl men door dat traelide huysjen de patient en syn actien beschouwen mocht.' Wat vooral indruk op hem maakt, is dat de patiënt en alle anderen of ze nu gehangen worden of dat hun ledematen moeten worden afgekapt, zich vrijelijk zonder dat zij gebonden zijn aan hun straf onderwerpen. Eén schrijver staat op een tafeltje en leest de straffen op, bewaking is nauwelijks aanwezig. Wat een onbegrijpelijke gelatenheid! 'Wel, hoe vreetsaem gaen dese mensen na boven als zy begenadicht sullen worden met de strop! Mede al sonder banden, self boven tot de beul komende, die hem een dicke baste strop om den hals werpt en na onderlinge kussinge afwerpt: eer men omsiet, is den geest verdweenen, sonder eenige moiten die de hencker daertoe soude doen; sy kruysen sich so lange als de handen gaen willen.'

Een ander facet van de Moscovische staat, voor ons onherkenbaar, is de lamentabele toestand van de defensie. De vestingwerken zijn slecht gebouwd, de bewapening is ouderwets, slechts tien op honderd soldaten kunnen een geweer hanteren. Wanneer eens op een nacht tijdens de reis enkele beren uit het kampement verjaagd moeten worden, ziet Witsen hoe de Russen met het geweer kunnen omgaan: 'Dees liet het schietende vallen, die wist het niet te laaden, een ander trok schietende 't hoeft terug.' Wel tracht men het peil van de strijdkrachten te verbeteren door buitenlandse officieren in dienst te nemen, maar veel resultaat heeft dit volgens Witsen nog niet gehad. Het is overigens geen pretje bij de Moskoviërs in dienst te zijn. De buitenlandse officieren staan bloot aan de ergste willekeur: 'Men jaagt se met geweld ter steede uyt naet leger, of haer tyt uyt is of niet; geen kranken worden verscoont; se syn so dom, datt se kreupele en lamme al mede voortsenden, die toch geen dienst konnen doen.'

Kortom, de Moskovische staat maakte op Witsen een deels povere, deels afstotende, ja afgrijselijke indruk. Maar Witsen meende dat de Russen nu eenmaal hard aangepakt moesten worden. 'Het laet een gewis axioma syn: hoe harder men dit volk bereyt, hoe beter deegh men daarmede heeft.' Het is alsof men

tijdens de Koude Oorlog aan de bittertafel zit.

Godsdienst

Meer nog dan naar de staat gaat Witsens belangstelling uit naar de godsdienst van de Russen. Tenslotte was hij een rechtgeaard zeventiende-eeuwse calvinist, ja een aanhanger van de strenge Voetius. Witsen kwam naar Moskovië in een tijd van grote spanning in de Russisch-orthodoxe kerk. Patriarch Nikon had enige hervormingen in de liturgie ingevoerd, die aanleiding werden tot een schisma. Nikon, een boerenzoon, bezat aanvankelijk een groot overwicht op de vrome tsaar Aleksej, maar later vervreemde hij de vorst van zich door zijn ongeremde heerszucht en zijn brute hardheid. Tenslotte kwam het tot een openlijke breuk en de patriarch trok zich mokkend terug in zijn geliefde schepping, het klooster Nieuw-Jeruzalem, niet ver van Moskou, waarvan de hoofdkerk een nauwkeurige nabootsing moest zijn van de Heilige Grafkerk in Jeruzalem. Dankzij de strijd tussen tsaar en patriarch wist een Griekse prelaat, de metropoliet van Gaza, bij Aleksej steeds meer in de gunst te komen door theologische munitie tegen Nikon te leveren. Deze Griek was de voornaamste zegsman van Witsen inzake de Russische godsdienst. De Nederlander had een zeker grimmig plezier in het raffinement waarmee deze geslepen hoveling tsaar en tsaritsa wist te vleien en hij bewonderde zijn geleerdheid. 'Deese heer doch weet te leven, is by syn godtsgeleertheit een politicus, opgebracht in de scoolen der jesuiten', oordeelde de jonge calvinist met een opmerkelijke ruimheid.

Witsen had in Moskou zoveel over patriarch Nikon gehoord, dat hij verlof vroeg hem in het klooster Nieuw-Jeruzalem te mogen bezoeken. Toen de Russische autoriteiten hem geen toestemming gaven, vermomde hij zich als koopman en ging toch. Wij hebben aan deze brutaliteit een unieke beschrijving van de patriarch en zijn klooster te danken. 'Na de middag', vertelt Witsen, 'gonge wy met hem selve wandelen; is seer familijaer en vraegagtig. Vroeg mij int besonder na veel saecken, onder alle oft in ons lant wel soo moij was als hier. Liet voor ons sijn

groote clock luiden: of t'Amsterdam wel sulcken clocken waren?
't Was aerdighijt!...

't Is een man niet welgemanyeert, seer onbesuijst, op sijn kruijs lenende en steeds quaet aengewende gebaerte maeckende, haestigh, sterck van complexi [=gestel], tamelijck hooglijvig [=lang], seer root en puijstig int gesicht, out 64 jaren. Spaense wijn lieft hij...Is selden sieck, dogh alst onweeren of reegenen sal, dan gevoelt sigh loom, de storm of reegen synde is beeter. Heeft seedert dat uyt Moscou geweest is, nu 7 a 8 jaren, geen kam op syn hoofd gehadt, nog schaer. 't Hoofd sit hem als een Meduches [=Medusa's] kop vol dicke, sweeren vlegten, ook sijn baert.'

Nikon laat Witsen overal rondleiden. Het was niet-orthodoxen streng verboden een gewijde Russische kerk te betreden, maar wanneer de monnik die als gids optreedt voor Witsen en zijn vriend, even iets gaat halen, wordt de verleiding Witsen te machtig. Hij zet zijn metgezel op de uitkijk en glipt zelf stiekem een kapel binnen. Overal kijkt hij rond. Hij snuffelt zelfs achter de iconostase, waar alleen orthodoxe geestelijken mogen komen. Hij gnuift later nog als hij eraan denkt. Hij noteert: 'Dit is noijt in gans Moscovien gebuert, is ooc seer gevaerlyck, ja, sommige syn gedwonge geweest tot omdoping, die diergelyc dede. Egther de curieushijt en een goede dronck die wy gedronken hadde, dede mij dit doen.' Toen de gids weer terugkwam, stond Witsen, alsof er niets gebeurd was, bij de ingang van de kerk. Meesmuilend vertelt hij hoe de monnik nu vanuit de verte alles ging tonen, wat hij zoëven van dichtbij gezien had en zelfs aan het altaar ging sjourren om het voor Witsen zichtbaar te maken.

Later stond Nikon aan Witsen toe een dienst vanuit het kerkportaal te volgen. Toch was het niet in de eerste plaats aan Nikon, maar aan diens tegenstander de metropoliet van Gaza te danken, dat Witsen een voortreffelijke beschrijving van de orthodoxe liturgie kon geven, dat hij dieper in de Russische orthodoxie wist door te dringen dan de meeste buitenlanders van zijn tijd.

Behalve de liturgie beschrijft Witsen natuurlijk de uiterlijkheden die elke buitenlander troffen: de zwartberookte iconen,

waar je bij het slapengaan niet met je voeten naartoe moet gaan liggen, en de dwazen voor God, de *joerodivye*, volgens Witsen gekken die in het hartje van de Russische winter moedernaakt lopen en op feestdagen potsen aanrichten, maar die door de Russen voor heilig worden gehouden en op de ereplaats aan tafel gezet. En dan natuurlijk de grote religieuze feesten: de waterwijding van Driekoningen, Palmpassen, maar bovenal het Russische Paasfeest. 'Elk vrint geeft den ander dan een ey, seggende: "Christo is opgestaen", en kusse so den anderen... Ider pleegt sulks hier, en de kus wort dan van geen hoe groote daeme gewygart, schoon op straet.' Witsen noteert later nuchter en tevreden dat het hem daarbij gelukt is niet alleen heel wat buitenlandse, maar ook Russische joffers die anders niet te benaderen zijn, te kussen. Hij geeft zelfs een gedetailleerd voorschrift hoe je dat moet aanleggen: 'Soo men een Russe dame kussen sal, die moet men statelyk groeten een weynich afstaende, de borst leggende, en so laeg buygende, hoe ronder de rug wort, hoe beeter. Als men kust moet men de handen achter af syn lyf hangen: afgaende, gaet men seylyngs, haer niet aensiende, en geretireert groet men als vooren, 't geen sy dan mede doet.'

Hoewel Witsen de vroomheid van de Russen waardeert, slaat hij het gehalte ervan niet hoog aan. Hij geeft tal van staaltjes van bijgeloof en geloof in toverij. De Russische godsvoorstelling is primitief. Een Russische overste zei tegen een kennis van Witsen: 'St.-Nicolaes is in den hemel de naeste aen Godt en hy succedeert deselve in zyn afzyn of sterven, doch de wysere weeten beter.' In vastentijd zijn de Russen heel devoot, ze ontdoen zich daardoor van hun zonden, 'waerom sy', zegt Witsen, 'de vasten ten eynde synde, weeder sondigen van self om te mogen bidden'. Soms leidt de Russische vroomheid regelrecht tot quiëtisme. Toen Witsen in Pskov was, brak er een brand uit in een kloostertje van St.-Nikolaas. Omdat het blussen niet erg lukte, zeiden veel Russen: 'Hoe, kan St.-Nicolaus syn selven niet helpen, hoe zullen wy hem helpen?' en lieten de brand begaan.

De meeste waardering heeft Witsen nog voor de 'omgedoopten', buitenlanders die herdoopt zijn tot orthodoxe christenen. Dezen zijn volgens hem veel ruimer en verdraagzamer

en minder bijgelovig dan de Russen. Alleen als de buitenlanders zich om den brode hebben laten herdopen, ontsteekt Witsen in een oudtestamentische woede. Lees zijn oordeel over een Franse avonturier. 'Jean de Gron, een Fransman die alle landen doorlopen hadde ende veele liede bedrogen, quam eijndelijck hier in Ruslant, gaf een versoeckschrift aen den tzar om in sijn religie aengenomen te worden, gebruijckende de woorden Davids, psalm 42, dat gelijk een hert dorste na verse wateren, also sijne ziele na de fonteijne en na de Russische religie.

Den tzar begeerde hem te sien, maer hij antwoorde, dat hij noch door den doop niet gewasschen was ende daerom tot so heijlige majesteijt niet en konde komen. Gedoopt sijnde heeft hij sich alle dingen onderwonden [=ondernomen]: eerst een overste, daerna een medicus. Door sijn onwetentheijt de Russen om den hals brengende wiert hij een vawoda [=gouverneur] tot Oaffa [=Oefa], en daer den Tarter so beschrobt hebbende dat grote klachten quamen, wiert hy een monnik. Ende in dese staet sijnde vercierden hij apparitiën van St.-Nicilaes en de Maget Maria die hem des nachts met grote glants soude verschenen sijn en hem voorseijden dat hij metropolijt soude worden, waerom hij dan een groot verhael schriftelyck aen den tzar sont. Eijndelijck de peste hem slaende ende gevoert wordende in een slede na seker klooster, wiert hij van de raven geconvoijeert, die van sijn slede niet te slaen en waeren, ende stierf.'

Geestelijk leven

Kan Witsen voor het geloofsleven van de Russen nog wel enige waardering opbrengen, over de rest van het geestelijk leven in Moskovië is hij totaal niet te spreken. De Russen hebben een afkeer van wetenschap. Zij verhinderen Witsen een leraar in het Russisch te nemen. 'Siet deese beesten, self bot zynde, laeten een ander niet toe iet te beneerstigen daer 't verstand door aenwast.' Ze zijn wars van alle vernieuwing. 't Is schier een schelmstuck en magh niet geleden worden, dat niemant nieuwigheden inne soude brengen. Al dat haer dingen en gewoonte niet syn, houden voor dwalingh en onwysheden.' Er zijn maar enkele

Russen die Latijn spreken, de toenmalige internationale taal van de wetenschap. Het is zelfs zo dat 'de domste Russen seggen: de Latijnse tael is een ketterse tael, wyl Godt die niet spreekt'.

De conversatie van de Russen is beneden alle peil. Wil men enig contact met ze hebben, dan moet men hun tsaar en land bovenmatig prijzen, 'ja, so sporelooslyk, dat de boeren in Hollandt de spotternye soude konnen merken'. Zelfs edellieden voeren gesprekken als de eenvoudige mensen in Holland: ze vragen naar je kleding, ze pochen over zichzelf en vooral over de tsaar. Je moet met ze praten als met kinderen.

Maar ook in praktische zaken vindt Witsen de Russen maar dom. Hij had voor patriarch Nikon zaden en planten meegebracht als geschenk. De patriarch en Witsen steken zelf de handen uit de mouwen en gaan aan het werk in de kloostertuin. 'Haren domheijt en onkunde gaf ons stoffe om te laggen. Wy maecten hem wys veelrande costelijckhijt deser sade en planten: radys en pieterceelie kreeg van de beste plaets.'

Voor kunst heeft de Rus geen enkel gevoel. 'Rusman kent geen kunst, siet na tastelyke waerdyen.' Toneel was in Mosковиë nog onbekend. Toen iemand van het gezantschap om de tijd te doden de rol van Titus Andronicus uit het drama van Jan Vos ging declameren, dachten de Russen dat hij gek geworden was. Zelfs de kerkzang der Russen - het zal velen verwonderen - kon Witsen niet waarderen. De koorzang der Oekraïeners is mooi, maar de Grootrussen zingen 'seer grof, onbesuijst en sonder eenge maet of ordre te houden'.

Van het Westen weten de Russen heel weinig af. De zotste verhalen doen de ronde. 'De prestaven vroegen aen Syn Exc. of hy ook gehoord hadde, dat de keyser van Duytslant nu langehalsde mannen met neusen een el lang en seer wanschapen met heele regimenten onder zyn troppen voerde, en sulke spotternyen meende dese goede gesellen in ernst.' Paradoxaal daarbij is dat de Russen schijnen te denken dat de verovering van Europa voor hen een peuleschil zou zijn. 'Als de Zaerse Mayesteyt na Riga trock [voor het beleg van 1656] beelden sy sigh in meesters van haer bekende weerelt wel te worden. Vroegen al hoe ver Dantsick, Hollandt etc. was; Hamburg, Lubec en die daeromtrent

soude voor haer een onbeyt zyn.'

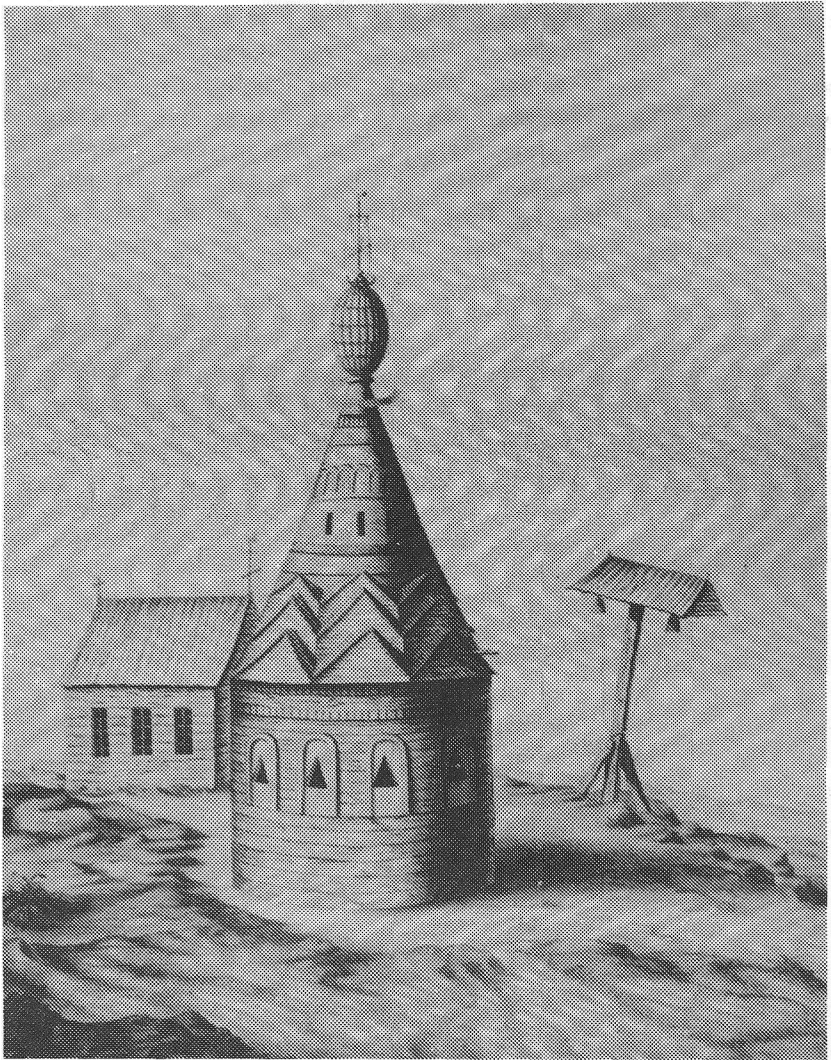
Vervlochten met deze zelfoverschatting is een minderwaardigheidsgevoel tegenover het Westen. De Russen zijn bang uitgelachen te worden door de Nederlanders. Enerzijds wijzen zij alles af wat westers is, jouwen de *nemtsy* - de stommen, zij die niet spreken kunnen, zoals zij de Westeuropeanen noemen - op straat uit voor 'heidenen', anderzijds doen ze niets liever dan ook eens zo'n mooie, maar verboden, bepluimde westerse hoed op te zetten. En wanneer zij dronken zijn of, zoals men het toen noemde, 'het sop in het hoofd hebben', omhelzen en kussen die zelfde Russen Witsen, doen confidenties en bedelen om zijn vriendschap.

De ambivalentie in de houding van de Russen tegenover de *nemtsy* - een term die men met 'Duitsen' vertaalde - proeft men in de fijne spot van patriarch Nikon. Wanneer Witsen op bezoek is, brengt de kerkvorst de Nederlanders naar zijn bijenhof en zegt tegen zijn onthutste gasten: 'Wel Duijtse ... ghijlien cont cijferen; sijvert eens hoeveel beyen in mijn corven sijn.' De Russen vonden de 'Duitsen', die technisch misschien heel wat presteerden, per slot van rekening maar peuterige cijferaars en krenterige cententellers.

Zeden

In deze ontmoeting tussen Russen en westerlingen stoten twee culturen op elkaar. Wanneer Witsen tegenover een Russische kapitein zijn westerse welgemanierdheid wil tonen met een vriendelijk: 'Ick ben U dienaer', antwoordt deze bits: 'Ick ben Syn Zaerse Mayesteyts dienaer, ghy moogt die van U prins van Orangien syn, maer niet van myn.' Een misverstand tussen de hoofse, door het ridderwezen gevormde cultuur van het Westen en de Moskovische met haar Byzantijnse en Tataarse scholing.

Een voortdurende ergernis zijn voor Witsen de slechte Moskovische tafelmanieren. Reeds kort na zijn eerste ontmoeting met Russen noteert hij: 'Wel hie, hoe ongemaniert eet dit volk ... sitten onbeschofter als de onbeschofte boeren t'onsent.' En even daarna: 'Haere goede manieren begosten wy nu te zien: dees,

Gravure naar tekening van Nicolaas Witsen. Een stenen toren in Pskov.(Nr. 21 van de Atlas Blaeu XXIV; Oesterreichische Nationalbibliothek Wenen)

schoon groote heeren, ruspten steeds overluyt, gaende als koejen sonder schaemte, waerop sy idermael sich kruysten of sy wilde seggen: wel moet my dat bekomen.' Het Russische eten is trouwens navenant: zo vol zoute augurken, komkommers, knoflook en ajuin dat Witsen het 'niet over zijn tong kan krijgen'.

Maar het wanbegrip gaat natuurlijk verder dan dit culinaire misverstand. Het hele sociale patroon van Mosковиë is Witsen ten enenmale vreemd. De verhouding tussen meester en knecht ligt in de Moskovische paleizen anders dan in de herenhuizen aan een Amsterdamse gracht. De burgerlijke patriciërszoon Witsen heeft geen enkel begrip voor het aristocratische paternalisme van de Russische groten en het verwondert hem steeds weer, hoe familiaar zij met hun dienaren omgaan. Dit te meer omdat anderzijds de mens, volgens hem, zo weinig waarde voor de Rus heeft, dat slaven verkocht worden voor 15 à 20 stuivers.

Het Russische karakter blijft voor Witsen een gesloten boek, zo lelijk dat het maar beter gesloten kan blijven. De Russen zijn baldadig, wreed, maar laf, wellustig, schaamteloos en bovenal onvoorstelbaar drankzuchtig. Religieuze feesten ontaarden in dronkemansgelagen, alle heilige dagen worden, naar Witsens woorden, zuipdagen. Ook de geestelijkheid, mannelijk en vrouwelijk, is door de drankzucht aangetast. Het hoogtepunt bereikt de drankorgie na de Paasvasten. Op straat is het dan levensgevaarlijk. De mensen liggen in slijk en drek als zwijnen zonder enig benul. Velen verzuipen hun hele bezit. De bojaren kunnen nauwelijks op hun paard blijven zitten. 'Ja, ons ontmoete heele sleeden vol vrouwen nat van den douw des brandewyns.'

Het contrast: de wellevende Perzen

Tegenover de Russische karikatuur die hij in zijn lachspiegel ontwaart, stelt Witsen de fijn beschaafde en wellevende Perzen die hij in Moskou leert kennen en bewonderen. Door dit contrast bevestigt hij zijn beeld van de Russen.

Tijdens de 'zuipdagen', de vastenavond-week, wanneer de aandacht van de Russen verslapt, weet Witsen door te dringen tot het Perzische Hof. Hij vindt een gastvrij onthaal. 'Hier sag ick

terecht de lange gehoorde beleeftheyt van die mensen, haere puntigheyt, pracht en delicatessen.' Witsen en zijn makkers worden overladen met heerlijkheden: dadels, gekonfijte perziken, abrikozen, rozijnen met een pit, pistaches, Perzische visjes, azijn, sterke drank...

Wanneer de Perzische gezant hoort van hun aanwezigheid, nodigt hij hen onmiddellijk uit voor het diner. De ontvangstzaal is gedekt met kostbare Turkse tapijten: de vloer is voor de Perzen immers de tafel. Op de grond, te midden van boeken, zilverwerk en prachtig huisraad, zit de gezant, een kostbare tulband op zijn hoofd, in een spierwitte gebloemde rok, een gouden gordel om zijn middel. Hij is vol egards voor de eigen gewoonten van zijn gasten. Omdat de Nederlanders niet goed de kleermakerszit kunnen aannemen, mogen zij gaan zitten op een tafeltje, gedekt met een zilverlakens kleed. In een zilveren komfoor wordt kostelijk reukwerk ontstoken. De gezant deelt zijn Perzische tabaksfles, de *kaljan*, met Witsen. Intussen speelt een van de Perzen 'deftich' op een luit.

Maar helaas: "t Spel op syn beste zynde, quam daer een Rus swyn, syn prestaef, instryken om na zyn gesontheyt te vragen. Dat beest sagh ons dadelyk zuer en jaloers aen over onse komst; dies toornich zynde, vroeg wie wy waren, wat wy deden, seer onbesuyst en onverstandig. De gae Persiaen maekte hem wys, wy waren officiers in dienst van Syn Zaerse Majestyt, hem uyt curieusheyt komende besoecken. Doen vertrock hy, en quam dadelyk weder, noch vragende of wy ook van de ambassade waeren. Men stelde hem weder met het voorige tevreden, en den dommen duyvel koste aen de liverye die voor hem stont niet sien wat vogels wy waren, daer in gans Mosco van geen luyden gedragen wort.'

Wanneer het 'Rus swyn' zo afgepoeierd is, kan het feestmaal beginnen. Witsen geniet van een keur aan exotische spijzen. Knoflook, in het Russische eten een gruwel, blijkt hier een delicatesse. Wat Witsen vooral goeddoet, is de grote properheid van zijn gastheren. Voor en na het diner wassen zij in een kostbare lampetkom niet alleen hun handen, mond en gezicht, maar zelfs hun baard. De maaltijd zelf is 'seer net opgedist, so

ook haere kleedinge, huysraet en alles; ja, 't hoefde Noorthollantse sinlykheyt niet te weyken'.

Na het afscheid laat de bezorgde gastheer de Nederlanders door een lijfwacht met brandende kaarsen langs de duistere Moskouse straten naar huis brengen. Witsen concludeert: 'Ik seg noch eens, dat by dese mensen meerder leersaeme discoursen, ernstige beleeftheyt en goede zeeden zyn als by veele dartele hoofjonckers in Europa.' Anders dan in het verkeer met de Russen is het verschil in cultuur nu geen hinderpaal. Integendeel, juist het besef dat mensen uit een volstrekt andere cultuur hun mening over de gastheren delen, brengt Nederlanders en Perzen samen in het vreemde, onherbergzame Moskou. Zij verbroederen onder 'nuttige discoursen' en maken zich samen vrolijk over de Russische iconen. 'Wel', zegt een Perzische koopman, 'hoe houden dese christenen schilderyen die ick vaneenryten kan, voor haer Godt?' 'Kom', moedigen de islamitische gastheren Witsen aan, 'als in U eigen.' En inderdaad, in het Perzische Hof is het de Nederlandse calvinist alsof hij thuiskomt.

Conclusie

In hoeverre is Witsens voorstelling van Rusland een betrouwbare vertelling, een traditioneel cliché, een poging tot bewustwording van eigen cultuur of een onbedoelde biecht? In het laatste kampement op de thuisreis, geplaagd door hitte en muggen, vat Witsen nog eenmaal zijn indrukken samen. "s Volx aard en geloof voor bekend achtende, laate meede achter, dit alleen seggende, dat sy goede christenen doch dom en qualyk gemanierd. Studie is gebannen daar en men noemt se ketters die daar de hand aan houden. Wellustig syn se booven maaten, seer geneegen tot den drank; 'k schaam my exempelen op te haalen, soo van vrouwen en mannen, ontrent beestige wellust en suipen.' De lezer weet dat het met Witsens schaamte wel meevalt: hij dist ons met smaak menig exempeltje op. De laatste zin van zijn conclusie is een oud cliché: "t Syn alle slaaven, buiten de Zaerse Majestyt selve.' Deze bewering stamt regelrecht van Sigismund von Herberstein, keizerlijk gezant naar Moskovië in 1517 en 1526, die met zijn

boek *Rerum moscoviticarum commentarii* (1549) voor lange tijd zijn stempel op het Ruslandbeeld drukte.

Het woord cliché moet ons niet op een dwaalspoor brengen. Witsen is springlevend aanwezig in elk woord dat hij schrijft. Zijn verteltrant is spontaan, ondanks de duidelijke slakkesporen van de Latijnse school ('accuminf' en 'ablabs') waar Kluyver al puristisch zout op legde. Zijn verhaal, 'rauw en ongeschickt', is niet bijgeschaafd tot de onverteerbaar kunstmatige stijl van de zeventiende eeuw. Witsen staat met beide benen op deze aarde. Zijn beeld is sterk visueel. Hijzelf was een uitstekend tekenaar, hij heeft een zeventiende-eeuws oog voor stofuitdrukking en detail, ook het komische detail. Zijn nuchter gezond verstand is gedrenkt in een zeer rechtgelovig calvinisme, maar de strengheid hiervan wordt verzacht door zijn flitsende humor.

Natuurlijk wordt Witsens blik ook bepaald en beperkt door zijn milieu. Hij is een zelfbewuste patriciërszoon die prijs stelt op Westeuropese omgangsvormen. De 'Franse complimenten' zijn ook de Amsterdamse maatstaf. Andere tafelmanieren dan waar hij aan gewend is, stigmatiseren zijn gastheren. Hij wenst een ondubbelzinnige afbakening tussen meester en knecht. De Russische edellieden voldoen niet aan zijn burgerlijke criteria. Om hen te karakteriseren, doet hij een beroep op zijn vertrouwde beeld van Hollandse kinderen en boeren.

Witsen hanteert de begrippenparen van Koselleck geheel volgens het boekje. 'Wij' redelijke Nederlanders raken ontheemd tussen de Russen, barbaarse beesten die ons - merkwaardig genoeg - houden voor ketters en uitschelden voor heidenen. Maar de meest beangstigende onder die 'anderen' is de overloper Jean de Gron, de renegaat uit eigenbelang.

Gelukkig zijn er 'derden' die ons oordeel bevestigen en daarmee ons isolement dragelijk maken. De eerste bondgenoot is God. Hij slaat tot onze innige tevredenheid de verrader met de pest. Dan is er de goedertieren tsaar. Hij geselt zijn stupide hovelingen met zijn zweep en zijn practical jokes en geeft hun daarmee wat zij verdienen. De Griekse pseudo-metropoliet die de domheid van de Russen zo subtiel afstraft dat zij het zelf niet merken, ontpopt zich als een verrassende derde bondgenoot, een

jezuïtische compaan voor calvinisten in nood. Tenslotte zijn de verfijnde en wereldwijze Perzen op onze hand, wanneer zij met ons meelachen om de iconen.

Witsen past in de traditie van Herberstein. Dat wil echter niet zeggen dat hij louter en alleen het clichématige negatieve beeld geeft. Hij laat enkele, zij het voorzichtige positieve klanken horen: de echte vroomheid van de Russen, zijn waardering voor hun bouwwerken, soms voor iconen en vaker voor bepaalde Russen, als zij maar bereid zijn de westerse cultuur over te nemen.

Daarmee is de man aan het woord die later als burgemeester van Amsterdam de grote voorvechter van de Russische belangen zal worden. Tijdens de eerste donkere jaren van de Noordse Oorlog zal hij de politieke tegenwind trotseren om de wapenleveranties aan de tsaar en de stroom van vaklieden en militairen naar het nieuwe Rusland veilig te stellen. Een waarschuwing voor wie de kracht van het cliché overschat: Witsen bleef niet in de ban van zijn eigen beeld.

Maar ook het beeld van de jonge Witsen heeft, ondanks alle vertekening en wanbegrip, een heel eigen kwaliteit. Bijvoorbeeld bij de beschrijving van de orthodoxe liturgie en de onbevooroordeelde portrettering van patriarch Nikon. Zijn grootste verdienste is echter dat hij als eerste in West-Europa een realistische voorstelling had van het enorme imperium dat de Russen zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Noordoost-Azië hadden verworven. Hiermee werd hij de grote Europese autoriteit op dat gebied. Dit bracht hem in contact met Leibniz. De twee mannen waren duidelijk antipoden. Leibniz de dogmatische rationalist, Witsen de gelovige, strenge voetiaan. Leibniz de man van de grandioze synthese, Witsen de compiler van de scherp waargenomen details. Leibniz, en met hem velen in de komende achttiende eeuw, zag Rusland als een *tabula rasa*, een open ruimte waarin hij zijn Verlichtingsidealen zou kunnen verwezenlijken. Hij waardeerde de barbaar positief: als onbeschreven blad. Witsen daarentegen was te nuchter en had de eigen aard van de Russische samenleving weliswaar niet begrepen, maar toch te goed aangevoeld om zich over te geven aan dit

soort Verlichtingsillussies.

Rijksuniversiteit Leiden

Literatuuropgave

De bron voor dit artikel is te vinden in: Nicolaas Witsen, *Moscovische reyse 1664-1665. Journaal en aentekeningen*. Th.J.G. Locher en P. de Buck ed. Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, delen 66-68 (3 delen; 's-Gravenhage 1966-1967).

In de inleiding van deze uitgave wordt een uitvoerige beschrijving gegeven van de drie-eeuwenlange omzwervingen van het handschrift. Achterin het derde deel bevindt zich een literatuuropgave.

Over Witsen bestaat echter niet veel literatuur. De enige, zeer verdienstelijke, maar verouderde biografie over Witsen is: J.F. Gebhard Jr., *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen, 1641-1717*. (2 delen; Utrecht 1881-1882).

Wat de beeldvorming betreft het volgende. De mededeling van Kluyver in de Koninklijke Akademie over het handschrift is te vinden in: A. Kluyver, 'Over het verblijf van Nicolaas Witsen te Moskou (1664-'65)', *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* 3e reeks, dl 11 (Amsterdam 1895) 5-38. Ook in: A. Kluyver, *Verspreide opstellen* (Groningen enz. 1929) 45-72.

De eerste die in Nederland afstand nam van het naïeve realisme van Kluyver was Th.J.G. Locher, tot 1970 hoogleraar in de algemene geschiedenis en de wijsbegeerte der geschiedenis in Leiden. Hij deed prachtig pionierswerk op het gebied van de beeldvorming. In 1956 legde hij duidelijk het programma voor zijn onderzoek vast: 'Onze doelstelling ... [is] om te doen weten *niet* hoe Rusland werkelijk was, maar hoe de Europeanen het zagen op grond van de beschrijvingen van degenen onder hen die er geweest waren ... Wij beseffen dat gekleurde beelden en verwrongen voorstellingen ook reëel zijn, zelfs een hardnekkige continuïteit plegen te vertonen en mede oorzaak kunnen zijn van veel wan-

trouwen en vrees.' Hij was vooral geïnteresseerd in het tot stand komen van het beeld en de werking ervan. Zijn opstellen hierover zijn te vinden in: Th.J.G. Locher, *Geschiedenis van ver en nabij* (Leiden 1970). Zijn programmatische uitspraak, aldaar 224-225.

De bewustwording van Europa mede door de 'ontdekking' van Rusland analyseert: Dieter Groh, *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte* (Neuwied 1961).

Het programmatische artikel van Harbsmeier over de reisbeschrijving als 'unfreiwillige kulturelle Selbstdarstellung' is: Michael Harbsmeier, 'Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen' in: Antoni Maczak en Hans Jürgen Teuteberg ed., *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbüttel 1982) 1-31.

Het artikel is kennelijk later aan de bundel toegevoegd, zodat de medewerkers zich in hun bijdragen weinig gelegen hebben laten liggen aan het programma van Harbsmeier. Alleen Knud Rasmussen doet in 'Hodoeporicon Ruthenicum von Jacob Ulfeldt - eine Quelle zur russischen oder zur dänischen Geschichte' (blz. 177-192) een weinig geslaagde poging om in de trant van Harbsmeier te schrijven. Verbazingwekkend is de bijdrage van Walter Leitsch, 'Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat' (blz. 153-176). Leitsch, toch een van de grote namen in het vak, bekijkt de reisverslagen blijkbaar uitsluitend als bron voor de Russische geschiedenis. Hij meent zelfs dat de dagboeken van buitenlanders de niet bestaande of niet overgeleverde dagboeken van Russen in zekere zin zouden kunnen vervangen. Witsen zou zeggen: 'O, dwaeshey!'

B. Naarden heeft zijn opvattingen uiteengezet in: B. Naarden, 'Nederlanders en het Europese Ruslandbeeld voor 1917' in: J. Driessen, M. Jansen en W. Roobol ed., *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* [aangeboden aan J.W. Bezemer bij zijn afscheid als hoogleraar] (Amsterdam 1986) 9-32. In deze bundel

Hoe harder hand, hoe beter deeg

bevinden zich nog vijftien opstellen van andere auteurs, merendeels over het Nederlandse Ruslandbeeld tot in deze tijd. Naarden werkt zijn opvattingen verder uit in zijn Groningse proefschrift: B. Naarden, *De spiegel der barbaren. Socialistisch Europa en revolutionair Rusland (1848-1923)* (z. pl. 1986).

THE PRINTER
COPYSERVICE

*Als het om
fotokopiëren
gaat*

Leiden Morsstraat 2 071-149103	Leiden Hogewoerd 4 071-143393 Tot 21.00 uur geopend	Den Haag Dr. Kuyperstr. 17a 070-644122	Delft Binnenwatersloot 3f 015-120114
--------------------------------------	--	--	--